

Valentinyi Klára:

A termékenység-mítosz jegyei
Jevgenyij Zamjatyin "Áradás" című művében

Élni és életet adni, táplálkozni és életet nemzeni: ezek voltak az ember elsődleges szükségletei a múltban, s ezek lesznek a jövőben is, míg világ a világ. Még sok más járulhat hozzá az emberi élet gazdagításához és szobé tételéhez, de ha ezeket a szükségleteket nem elégítik ki, akkor az emberiség léte szűnik meg.

A század elején sokan fordulnak az ősi kultúrák felé, ahol a tiszta emberi lényeket vélik felfedezni. A mitologizmus a XX. század olyan jellegzetessége, mely az alkotásmód mögött meghúzódó világlátást, tehát nem pusztán a mitológiai motívumok felhasználását jelenti. Virágzik a mitologizmus a drámai műfajokban csakúgy, mint a költészetben és a regényben. Ez utóbbiban tükröződik legérzékletesebben a legújabb keletű mitologizmus, mivel a múlt században - a lírával és a drámával ellentétben - a regény szinte sohasem volt tere a mitologizálásnak. Kétség kívül akkor erősödött fel ez a jelenség, amikor a regény klasszikus formája átalakult, s megtörtént az ismert eltávolodás a XIX. századi realista regénytől. A mitologizmus nem áll szemben az előző századi regényszemlélettel, ellenkezőleg, további eszközöket kínál az emberi személyiségben lejátszódó folyamatok, a szellemi kultúra krízisállapotának még erőteljesebb kifejezésére. A mitológiai párhuzamok már önmagukban is óhatatlanul hangsúlyozzák a kortársi világ elsekélyesedését és eltorzulását. A XX. századi mitologizmus pátosza mégsem elsősor-

ban e szembeállításban van, hanem abban, hogy felmutat bizonyos változatlan örök értékeket, s lehetővé teszi a társadalmi, történelmi, tér- és időbeli határok túllépését. Az objektív mitológiai idő kiszorítja az objektív történelmi időt, mivel egy adott időben lezajló cselekmény és esemény örök prototípusokat ismétel csupán. A mitologikus szemlélet tehát a műalkotás strukturájára is kihat, a prototípusok kifejezéséhez új formára van szükség.

A XX. századi regény a mélylélektan felé fordul, amely főleg az önmagát társadalmi körülményeitől függetlenített emberre irányul. A mélylélektant nem a szűken vett egyéni személyiséglélektan érdekli, hanem az ebben feltárt egyetemes, általános emberi, amelyet hívhatunk prototípusnak, vagy Jungtól kölcsönvéve a terminus technicust, az emberiség közös tudatalattijában feltárulkozó archetípusnak.

A mitologizmus nemcsak a regényben /Thomas Mann: Varázshegy; James Joyce: Ulysses/ jut szerephez, hanem a költészetben is /T. S. Eliot, Ezra Pound, William Yeats/. A mitologikus elemek széles skálája található a drámairodalomban, így például Eugen O'Neil, Paul Claudel, Jean Cocteau, Jean Girardoux munkásságában. Vitathatatlan a századelőn megjelent mitológia- és mítoszismertető illetve értelmező mű hatása a fentebb említett írókra, költőkre, drámaírókra. A következő műveket kell ezért megemlíteni: A. L. Weston: From Ritual to Romance; A. E. Crawley: The Mystic Rose; J. Frazer: The Golden Bough. Ez utóbbi jelenlegi elemzésem szempontjából is alapvető. "Az Aranyág" a századfordulón íródott, és 1928-ban már Moszkvában is kiadták, ami alátámaszthatja azt az előfeltevést, hogy a szemléletében és műveiben is

"nyugatos", a század első évtizedeiben alkotó szovjet novellaíró Zamjatyin ismerhette e művet. Frazer e könyvében nemcsak a primitív népek mítoszait elemzi, hanem azoknak a rituálékban történő tükröződését is. A másik munka, amelyre elemzésemben támaszkodom, A. Afanaszjev: "Drevo zsziznyi" c. könyve. Afanaszjev a szláv mitológia és az orosz folklór egyik legjelentősebb XIX. századi kutatója, művei ismertek és igen népszerűek voltak a XX. század első évtizedeiben is.

A mitikus szemlélet szerint a primitív ember élete bensőségesen összefüggött a természet életével. Egy természeti katasztrófa őt is pusztulással fenyegette. Az ember azonban bízott abban, hogy kezében van a természeti világ irányítása, hitt abban, hogy lénye finoman összecsendül a világ hangjaival, hogy kezének érintésétől az egész mindenség megrendül. S megfordítva, az isteni organizmus rendkívül érzékeny a környezet csekély változásai iránt, az ember és a kozmosz megbonthatatlan egészet alkot. A primitív ember számára az állati, növényi, emberi és kozmikus világ elválaszthatatlan egymástól, bennük az élet és halál principiuma egy és oszthatatlan. Mélyen fekvő párhuzam van a kozmogóniai mítoszok és az emberi élet átmeneti, mindig rítusokkal kísért mozzanatai között. Minden átmenet megújulás, melyet rituálisan úgy ábrázolnak, mint halált és újjászületést, vagyis a mitikus gondolat valamiféle reprodukálását az egyénben.

Ez az életfelfogás a rituálékban, később a népi ünnepekben rögződött. A tavaszi és nyári ünnepek hűen tükrözik az ember és a kozmosz teljes egybefonódását. Az emberi élet eseményeit állati, növényi és kozmikus síkra is kivetítették, aminek egyik jó példája, hogy a

vegetációs erőket férfi és női lényekként fogták fel. A férfiak és nők igazi egyesülése és termékenysége eredményezi a növényi- és állatvilágon belüli "házasságok" termékenységét. A szexuális közösülés tehát nemcsak gyermekáldást hozott a családnak, hanem a föld termékenységének növelésére is szolgált. Ezt jól láthatjuk például Ukrajnában az áprilisi Szent György napi szokások alkalmából. A primitív ember számára a termékenység, s az ebből eredő faji létfenntartás fontosabb volt, mint a pillanatnyi kielégülés. E társadalmak "egyneműsége", a közösségi érdek elsődlegessége az individuálissal szemben az egyént önérdekeinek feláldozására készíti. A primitív ember életfelfogásából következik a mítosz antipszichologussága, az egyén sorsának háttérbe szorulása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az őstársadalom torz módon megfosztotta volna egyéni arcától az embert. A mítosz szerint az emberben a természetes önzést, a biológiai ösztönöket nyomták el erőszakkal, de csak azokat, amelyek rombolóak lehettek a közösség számára, s mivel a közösség egy nagyobb egész, a kozmosz része volt, így a kozmosz számára is.

A szláv időszámítás is az emberi közösség, a természet, a kozmosz egységét tükrözte, mivel az év márciusban, a tavasz valódi beköszöntésével kezdődött. A mitikus gondolkodás szerint több központi prototípust találunk: a keresés, az áldozat, a ciklikusság - újjászületés prototípusait. Minden év egy ciklust jelentett, amelyet az évszakok változásában tudtak érzékelni. Az évszakok változása a régi, a rossz elmúlását és az új eljövetelét jelentette. Az ősz és a tél a halál, a baj, a tisztátalanság, a terméketlenség szimbóluma volt; a nyár és a

tavasza a jóé, a megtisztulásé, a termékenysége. A jelenségek e kettős, egymással szembenálló rendszerbe történő osztályozása kiterjedt az élet más területeire is, például élet-halál, egészség-betegség, jobb-bal, felső-alsó, tavasz-ősz, tűz-víz, nedvesség-szárazság, férfi-nő. Elemzésünk szempontjából különösen figyelemre méltó, hogyan tükröződik ez utóbbi bináris oppozíció a nő, mint rossz, és a férfi, mint jó, a rituálékban. A tavaszi termékenység-szertartásokat csak nők végezheték, mivel csak ők érintkezhetek a rosszat szimbolizáló rituális tárgyakkal, például a terméketlenséget szimbolizáló fabábutal. A nők a fabábut, amelyet előzőleg feldíszítettek, egy koporsóba tették, és a gyerekek zsivajgása közepette levitték a folyóhoz. Itt a folyóba dobták a "halált", és a folyó, a víz meghozta a termékenységet, az újjászületést. A fabábu halála nemcsak gyermekáldást hoz, hanem megtisztítja a várost és lakóit, megóvja a várost a betegségektől, járványoktól. /Például Csehországban, ahol sokszor nem fabábut, hanem egy élő nőt áldoztak fel. A szűz nőt másnap mindig holtan, szűzességüktől megfosztva találták a vízparton./ Az ártatlan áldozat tehát szükséges volt az újjászületéshez. E rituálék is mutatják, hogy a korabeli elképzelések szerint mindenkor a nő hozható kapcsolatba a rosszal, ő szabadítja a bajt a családra. A vérző és elvetélt nő a terméketlenség szimbóluma, s ha az asszony halott gyermeket hoz a világra, az a természeti létben is bajt jelent: szárazságot okoz. A halva született gyermek temetésekor a sírgödörbe földport szórtak, majd vízzel megöntözték. Amikor megjött az eső, a sírhant földjéből földgolyókat gyúrtak, jelképezve ezzel, hogy a halott testből új élet sarjad. A föld termé-

kenysége olyan, mint az anya termékenysége. A föld a beléje vetett magot többszörösen adja vissza, akárcsak az anya, akinek méhében épp oly titokzatosan sarjad az emberi élet. Élet és halál rejtélyes kapcsolata tárult fel az ember előtt, amikor észrevette, hogy ha a magvakat a földbe juttatja, eltemeti, mint a gyermeket, akkor a magvak halálából új élet szökken kalászba. S az egész természet, lombhullás és rügyfakadás, száraz és esős évszakok váltakozása is ugyanezt rejti magában: élet és halál egymásba kapcsolódását. Az elmúlás és újjászületés törvényszerű váltakozása is a föld, a földanya változatlanul titokzatos, örök és mindig megújuló termékenységét hirdeti. A szlávok az istenekben is a siker, a bőség, a termékenység adományozóját látták, innen az istenfogalom neve is: bog - az indoiráni "bhaga" szóból, ami "adomány"-t jelent. Ennél mélyebben az istenek sorsa és tevékenysége nem érdekelte őket, innen mítoszaik szűkössége, egyszerűsége és másodlagos volta.

Az említett rituális motívumok a húszas évek egyik kiemelkedő orosz prózaírójának, Jevgenyij Zamjatyinnak egyik legjelentősebb művében, az "Áradás" /Navodnyenyije/^x c. elbeszélésben is fellelhetőek. Ezek az ősi rituális elemek az elbeszélés szimbolikus jeleivé szövődnek, melyek

^x Az idézetek a következő kiadványból származnak:
Вапра-Секей-Тетени: Русская новеллистика советской эпохи.
Танкőnyvkiadó, Budapest, 1975. 92-115. old.
Mivel a műnek nincs magyar fordítása, a szöveg saját fordításban szerepel.

lány iránt hirtelen támadt furcsa érzését különös "jelnek" vélve örökbe fogadja őt, s mintegy rituális aktszal magához emeli. Ezután az események szinte törvényszerűen egy különös termékenységi szertartás sajátos logikáját követve alakulnak, amikor is Szofja a szertartás aktív, cselekvő részesévé válik. Az asszony a gyermek Ganykától várja, hogy megoldja házasságuk válságát:

"Szofja azt gondolta: most már minden jó lesz - és elaludt."Érzései ambivalensek: sajnálja ezt a tizenkét-tizenhárom éves lányt, de ugyanakkor valamilyen meghatározhatatlan belső ellenszenvet is érez iránta. Érzelmei megegyeznek az áldozó nők ellentétes "szeretet-gyűlölet" érzésével: gyűlölik a fabábukat, mert ők a baj szimbólumai, de szeretik is őket, mivel a jövőt hordják magukban.

A pillanatnyi egyensúlyt a természet is "átéli", a fenyegető Néva kiengesztelődik, Ganyka apjának halála után visszavonul. Úgy tűnik, megnyugszik, ezzel jelezve egy természeti ciklus végét is.

Szofja úgy érzi, Ganyka válthatja csak meg házasságukat. S valóban megújul egy férfi és nő nemi kapcsolata, biztosítva az élet fennmaradásának lehetőségét, s egységet alkotva a természet újjászületésével, hiszen megjön a tavasz. Ez a kapcsolat azonban nem Szofja és Trofim Ivanics szerelme, hanem Ganykáé. Trofim Ivanics szinte megfiatalodik, lemossa arcáról a fekete szénport, levágatja szakállát. Megújodása, "újjászületése" azt jelzi, hogy egy termékeny férfi beteljesítheti feladatát. Szofja viszont továbbra sem szül gyermeket.

Közben elmúlik a nyár, ismét beköszönt az ősz, a szél a tenger felől fúj. A szárazságot tükröző természeti jelenségek mintha Szofja lelkiállapotát és anyává

válásának elhúzódtását jeleznék: "Így, ilyen áttetszően, szomjasan, száraz felhőkkel terhesen múlt el az egész nyár, s ugyanilyen száraz volt az ősz is." Az év végi váratlan áradás azonban újabb ciklus kezdetét mutatja. A Néva pusztítása most már nemcsak tárgyi, hanem élő áldozatokat is követel. Az ár magával sodor egy fehér kis macskát, amely valószínűleg a vízben leli halálát: "... lassan sodródva úszott egy ásztal, rajta egy vörös foltos, fehér kis macska ült nyitott szájjal - valószínűleg nyávogott." A madár-macska motívum itt már egyértelműen összekapcsolódik. Az elbeszélés során Ganyka alakja sokszor asszociálódik a macskáéval; s e madár-macska oppozíció nemcsak a kiszolgáltatottság illetve fenyegetés képe, hanem a baj elkerülhetetlenségére /lásd a macska mint gonosz erő/ is utal. Ugyanakkor a vízzel érkező macska nyilvánvalóvá teszi, hogy Ganykát fel kell áldozni, a szó igazi értelmében. A mű elején Ganyka megjelenését egy égi jel, egy magányos csillag kíséri, ami utal a lány krisztusi sorsára. Ő az ártatlan, de sorsát el nem kerülő áldozat: "Mire mindent előkészített és teríteni kezdett, beesteledett, az ég elsötétült, s egy magányos, bánatos csillag fénylett fel rajta."

Az események visszafordíthatatlanságát, a tragédia bekövetkezését az elbeszélés több mozzanata is jelzi. A természet ismét "felbolydul", s a zaklatott lelkű Szofja "önmegváltási" kísérletei is kudarcra végződnek. A hitben is megnyugvást kereső asszonyt még inkább felizgatja a végítéletről prédikáló szektás pap, s a megtisztulás előfeltételeként bekövetkező teljes pusztulás megidézése még inkább az események elkerülhetetlenségét sugallja.

S Szofja cselekszik, végrehajtja az "ítéletet", meg-

öli Ganykát. A tett pillanatában szinte személytelenné válik, mintegy valamely "külső" törvényszerűség végrehajtója lesz. Önkívületi állapotában én-je megkettőződik - a gyilkosság pillanatában szembe kerül egymással személyes és személytelen, s megindul a személyes én belső gyötrelme a személytelenül elkövetett szörnyű tett miatt: "Végül is ki tette, ki? Ő - és ez az ő - én vagyok... De hát Trofim Ivanics velem van, gyerekelem lesz - és ez én vagyok? - Nem én, nem én, nem én - kiáltott Szofja."

Ganyka halála valóban a megváltást, a megtisztulást ígéri, amit a tűz, a meleg víz motívumok is hangsúlyoznak. Szofja minden áruló jelet eléget, majd a holttestet egy zsákba teszi, s a Szmolenszkij mezőn egy kiásott árokba temeti. A lány halála után újjászületik Szofja és Trofim Ivanics kapcsolata, eltűnik a köztük húzóó árok, s az asszony hamarosan gyermeket vár. Az "áldozat" nem volt hiábavaló: "Trofim Ivanics Szofja hasára tette a kezét, óvatosan, gyengéden végigsimította. Az asszony hasa gömbölyű volt, mint a föld. És a földben mélyen, láthatatlanul feküdt Ganyka." A szülés ideje alatt azonban újabb önkívületi állapotba zuhan Szofja, s a termékenységért küzdő személytelen én-je és bűnösségének személyes kínja nem fér össze meghasadt tudatában. A megszületett gyermekhez nem fűzik érzelmi szálak. Nem "saját" gyermekét szülte meg, hanem egy nőnemű lényt, aki képes az élet folytatására. Ez a szülés szintén rituális aktusnak tekinthető, melynek során Szofja az elpusztított Ganykát, saját bűnét szüli meg: "A kislányt... mutasd. - De hát honnan tudod, hogy kislány? - csodálkozott Pelageja." Szofja egy küldetést teljesített, betöltötte a szülő nő feladatát, de személyes én-jében, érzelmeiben nem vált anyává. Személytelen lényként az élet mindent átfogó eszméjének en-

gedelmeskedett, tette azonban az élettel szembeni bűn is egyben, melyért bűnhődnie kell. Előtör belőle a személyes bűntudat, ami nyomasztó látomásokban, lázálmokban őlt testet.

Maga a természet is látomásokban tombol tovább, az áradás a gonosz erő, az áldozatkövetelés szimbólumaként jelenik meg: "Az ágyu dörgött, fülében érezte a szél zúgását, a víz egyre magasabbra emelkedett - egy pillanat, és mindent eláraszt, elsodor - gyorsabban, gyorsabban..."

Szofjának személytelen megtisztulása, termékenyvé válása után a személyes megtisztulásra is szüksége van. Miután megvallja, nyíltan vállalja bűnét, a személyes vezeklést, mély, nyugodt álomba merül. Az alvás motívuma mint egyfajta átmenet élet és halál, lét és nemlét között, szintén a ciklikusságot hangsúlyozza. Szofja nyugodt álma, én-je egységének helyreállása személyes újjászületését remélteti velünk. A személyes és személytelen elválaszthatatlansága - mely az orosz gondolkodás egyik központi problémája - igazolódik Szofja sorsában, ezért szükséges személyes, lelki megváltása személytelen, mitikus újjászületése után.

B119015

F.k.: Dr. Mikola Tibor a BTK dékánja.

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében.

Engedélyszám: 275 Méret: B/5.

Példányszám: 250 F.v.: Lengyel Gábor